

Toespraak in de Amsterdamse Studenteneklesia op 28 september 2014 door Colet van der Ven

Wat is wijsheid – Empathie

Voorlezing uit het verhaal over Jezus van Nazaret

Lukas 10:25-37

En zie, daar stond een Thorageleerde op om hem te beproeven:

Meester, wat moet ik doen om leven te beërven in de komende wereld?

Hij sprak tot hem:

In de thora, wat staat daar geschreven?

Hoe lees jij?

Hij antwoordde en sprak:

'Je zult liefhebben יהוה, jouw God,
met heel je hart en je ziel,
met heel je kracht en je verstand';
en 'je naaste die is als jij.'

Hij sprak tot hem:

Je hebt goed geantwoord.

Doe dit en je zult leven.

Maar omdat hij zich wilde rechtvaardigen,
sprak hij tot Jezus:

Maar wie is mijn naaste?

Jezus ging op hem in en sprak:

Een mens daalde af van Jeruzalem naar Jericho
en viel in de handen van rovers.

Zij kleedden hem uit, ranselden hem af
en gingen

en lieten hem halfdood achter.

Bij toeval daalde een priester af langs die weg,
hij zag hem en ging tegenover hem voorbij.

Zo ook geschiedde dat een Leviet langs die plaats kwam,
hij zag hem en ging tegenover hem voorbij.

Een Samaritaan die de weg ging, kwam langs hem,
zag hem en werd bewogen door ontferming.

Hij ging naar hem toe,

waste zijn wonden met olie en wijn en verbond ze,
tilde hem op zijn eigen rijdier,

bracht hem naar een herberg en verzorgde hem.

De volgende morgen nam hij twee zilverstukken,
gaf ze aan de herbergier en sprak:

'Zorg voor hem

en wat je meer besteedt,

ik zal het je geven als ik terugkom.'

Wie, denk je, is van deze drie de naaste geworden
van hem die was gevallen in de handen van rovers?

Hij sprak:

Die barmhartigheid aan hem deed.

Jezus sprak tot hem:

Ga en doe jij evenzo.

Toespraak

Het jongste boek van hoogleraar ontwikkelingspsychopathologie Simon Baron-Cohen, *Nul empathie*, opent met een morbide anekdote. Hij vertelt hoe zijn vader als kind de moeder van een vriendinnetje ontmoette. Tot zijn ontzetting zag hij dat de handen van mevrouw Goldblatt omgekeerd zaten. Nazi-wetenschappers hadden ze afgehakt, verwisseld en vervolgens weer zo vastgenaaid dat haar duimen aan de buitenkant zaten en haar pinken aan de binnenkant. Dit verhaal grijpt Baron-Cohen aan tot in zijn diepste vezels. Als kind kan hij de paradox dat mensen medemensen als objecten behandelen niet bevatten, als psycholoog maakt hij er zijn missie van om die paradox te doorgronden door zich decennialang te verdiepen in het fenomeen empathie. En hij is niet de enige. Empathie is niet meer weg te denken uit het academische discours, net zomin als uit het dagelijks spraakgebruik.

Begin twintigste eeuw was daar ineens dat woord: *empathy*, een verengelsing van het Griekse *empathia* (hartstocht), gemunt door de psycholoog Edward Hitchener. Mooi om juist dat woord te kiezen. Hartstocht. Tocht betekent trekken. Je hart wordt onweerstaanbaar getrokken naar iets anders, iemand anders.

Aanvankelijk werd er vooral een esthetische emotie mee bedoeld. Een emotie die het lichaam in de greep houdt omdat je iets prachtigs ziet of hoort. Zoals je gefascineerd kunt blijven staan luisteren naar flarden pianospel die door een open raam de straat op waaien. Of iedere keer weer met een opverende ziel kunt kijken naar dat ene schilderij. Toch is dat niet wat wij nu onder empathie verstaan. Voor ons betekent empathie: het vermogen om je in te leven in een ander. En dat begrip heeft een cognitief of kennisaspect: het talent te herkennen wat iemand denkt of voelt, (je ziet iemand huilen en je begrijpt dat het is om het verlies van een geliefde), en een affectief aspect: het talent daar passend op te reageren (je ziet iemand huilen en je begrijpt dat hij of zij behoefte heeft aan troost). Empathiestoornissen komen voor in soorten en maten en bij tijd en wijle, op momenten van stress, moeheid, angst, lijdt iedereen van ons aan haperende empathie.

In de bijbel zul je - begrijpelijk gezien de late herkomst - het woord empathie niet tegengekomen. Wel verwante begrippen als mededogen en medelijden. Of de op mededogen gebaseerde Gulden Regel, waarvan alle grote religieuze tradities een eigen verwoording kennen: 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet' of: 'Behandel de ander zoals je zelf behandeld wilt worden'. Of, in de Lucasvertaling die we net lezen: 'Je zult liefhebben je naaste die is als jij'.

Wat willen we niet dat ons geschiedt? We willen niet misbruikt worden, niet gemarteld, niet gedood. Meer alledaags en dichtbij: we willen niet belogen en bedrogen worden, niet bespot, geminacht, gehoond, uitgelachen, buitengesloten, vernederd.

Wat willen we wel? We willen gezien, gehoord, als mens gekend, erkend en herkend. We willen dat ons gezicht opgedolven wordt, we willen mooi gemaakt.

En we begrijpen dat dat ook voor anderen geldt. Proberen dus te zien, te horen, te kennen en erkennen, op te delven, mooi te maken. Empathisch te zijn.

Alleen beperkt ons empathisch vermogen zich veelal tot diegenen die op ons lijken of onze sympathie hebben. In de Volkskrant van zaterdag 23 augustus jongstleden stond een opiniestuk dat draaide om de vraag of het zinnig is om gruwelijke beelden, zoals de onthoofding van James Foley, te tonen op internet. De auteur vroeg zich af hoe nieuwswaarde en gruwelijkheid zich tot elkaar verhouden. Hoogleraar wetenschapseducatie Walma van der Molen, die veel onderzoek doet naar de invloed van schokkende beelden, zegt daarover: 'Hoe dichterbij het leed, hoe heftiger we het voelen. Daarbij gaat het niet perse om geografische nabijheid. Hoe meer de slachtoffers op je lijken, qua leeftijd of uiterlijk of achtergrond, hoe meer je je kunt identificeren met hen, hoe meer empathie je voelt.' Dat is de reden waarom westerlingen zich gemakkelijker identificeren met Foley dan met Arabische slachtoffers die op dezelfde gruwelijke manier

om het leven zijn gekomen. Het geeft de natuurlijke grens van empathie aan. En die grens loopt om de kring van mensen die onze familieleden, vrienden, burens hadden kunnen zijn.

Wat het verhaal van de Barmhartige Samaritaan laat zien is dat het mogelijk én noodzakelijk is om dat inlevingsvermogen naar een hoger plan te tillen. Naar een niveau waarop we in staat zijn om mensen die niet aan ons verwant zijn, niet bij onze gemeenschap horen, te zien en behandelen als gelijkwaardig.

Maar lopen we niet een ander risico als we mensen die niet aan ons verwant zijn, die niet bij onze gemeenschap horen, gaan behandelen zoals wijzelf behandeld willen worden? Het risico dat we onze eigen verwachtingen en verlangens op hen projecteren terwijl zij andere verwachtingen en verlangens hebben? Precies daarom introduceerde de Amerikaanse auteur Tony Alessandra rond de jongste eeuwwisseling - met een wat vermete term - de 'Platina Regel': 'Behandel anderen zoals zij behandeld willen worden'. Want wat goed, prettig is voor mij, is niet per definitie goed, prettig voor een ander. Dat betekent dat je die vreemde ander moet doorgronden, zijn cultuur, zijn gewoonten, om te weten hoe je hem of haar moet behandelen. In dat opzicht biedt de Platina Regel een aanvullend inzicht. Tegelijkertijd is het ook een ethische oneliner met zijn beperkingen. Want natuurlijk moet je in een andere cultuur de heersende normen en waarden respecteren maar moet je een verslaafde behandelen zoals hij behandeld wil worden? Of een narcist?

Vullen de Gulden Regel en de Platina Regel elkaar goed aan op het vlak van omgangsvormen, op een dieper niveau, aan cultuur en gedrag voorbij, vallen ze samen. Want het verlangen om als mens gekend, erkend, herkend te worden is universeel. Op dat meest existentiële niveau is mijn naaste zoals ik en ben ik zoals mijn naaste.

De joodse wijsgeer Emmanuel Levinas, die 'de ander' prominent tot thema van zijn denken heeft gemaakt, plaatst hier een belangrijke kanttekening bij. In dat verlangen gekend te worden is mijn naaste zoals ik en ben ik als mijn naaste, maar verder is de ander in alles volstrekt anders dan ik. Voor Levinas is het kernbegrip in de relatie dan ook niet 'invoelen' maar 'horen'. Gehoor hebben voor de concrete nood van de ander; gehoor geven aan de roep die daarvan uitgaat. De ander breekt op mij in op een manier die ik niet had kunnen bedenken, die ik misschien ook niet wil, maar die mij wel verantwoordelijk maakt. Er is geen ontsnappen aan. Zoals we straks zullen zingen: 'Wij zien het gezicht dat ons aankijkt te ongelegener tijd'. Van dat gezicht, dat gelaat van de ander gaat een onontkoombaar appel uit.

Ik vond het altijd moeilijk om dat appel te concretiseren - hoe moest ik me dat voorstellen? - tot ik er tijdens een interview een beeldende illustratie van kreeg. Albert, de geïnterviewde, een man van 45 jaar, heeft vóór dit moment in het gesprek verteld hoe hij zijn jongste broertje heeft verkracht, evenals twee vrouwen die hij onder bedreiging van een mes midden in de nacht van hun fiets heeft getrokken. Vanwege een derde - mislukte - poging wordt hij opgepakt. In de gevangenis volgt hij verplicht dadertherapie. Op een dag komt een meisje in die groep vertellen wat seksueel geweld met haar gedaan heeft. Dat is het moment in het gesprek waarop hij het met een rauwe bijna dierlijke kracht uitschreeuwt, en de geluidsmeter op de recorder in het diepe rood schiet. Hij zegt: 'Ineens begreep ik wat ik mijn slachtoffers had aangedaan. Dat enorme verdriet, die pijn, dat kapotte leven, het sneed me door de ziel.' Het wordt een keerpunt in zijn leven. Hij bekent de twee eerdere verkrachtingen aan zijn therapeut en aan justitie en wil geen advocaat die zijn zaak bepleit, omdat hij vindt dat hij de volle straf verdient. Nu, tien jaar later, werkt hij met daders van seksueel geweld. Dit is denk ik het appel waar Levinas het over heeft. Je kunt het niet bedenken, het je niet indenken, het overkomt je, breekt in, doet pijn, is onontkoombaar, maakt verantwoordelijk.

Terug naar het verhaal van de barmhartige Samaritaan. De kritische evangelist Lukas plaatst impliciet zo zijn kanttekeningen bij de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. Na de priester, die zich niet kan inlaten met de doodbloedende man omdat fysiek contact

hem onrein zou maken, loopt ook nog eens een gelovige leviet met een bocht het slachtoffer heen. Dan passeert er een man die hoort tot de in het toenmalige jodendom verguisde bevolkingsgroep van de Samaritanen. En wat doet hij? Hij voelt mee, is empathisch – er staat 'hij kreeg medelijden' -, hij onthecht zich van vijandelijk wij-zij denken, hij hoort, ziet en onderneemt actie. In hem komen verschillende invalshoeken samen. De Gulden Regel, de Platina Regel en het appel van Levinas. Empathie wordt ethiek, hijzelf een naaste en daarmee levert hij een bijdrage aan wat in het Hebreeuws *tikoén olam* heet: het repareren van de wereld.

Opvallend detail: De Thorageleerde vraagt: 'Wie is mijn naaste?' maar Jezus draait de vraag om: 'Wie denk je, is van deze drie de naaste geworden?' Naaste ben je niet, je wordt het. Door te handelen. En het worden van een naaste, de naaste van ieder mens dat op je pad komt, is de kern, de essentie, van de Thora. Er is maar een vraag die ertoe doet. De vraag: die mens, zo één zal jij?

Ooit gehoord
dat een weerloos mens werd neergeslagen
dat een mens het zag en werd bewogen
bij hem knielde, zwijgend

toen hem in zijn armen droeg en bracht
waar het veilig is, een wereld nieuw,
waar mensheid zal genezen
van razernij -

die mens, die wereld nieuw,
zo een zal jij?

Academici over de hele wetenschappelijke breedte, van biologen tot filosofen tot economen, zijn van mening dat in de 21ste eeuw de even logische als noodzakelijke volgende stap in een langzame maar gestage ethische evolutie gedurende duizenden jaren gezet zal worden. In de loop van vele millennia zijn de kringen waarmee we ons identificeren uitgedijd van familie tot buurten tot dorpen tot steden tot staten tot unies om - hopelijk - te culmineren in een wereld waarin we ons met de hele mensheid identificeren. Na de afgelopen zomer, waarin de journaals moeiteloos gevuld konden worden met gruwelijke beelden, lijkt deze hoop van een verregaande naïviteit. Een zomer waarin bovendien een ziekte vrij spel kreeg die niet alleen mensen doodt maar ook - en dat is nog vele malen wreder - de medemenselijkheid. Iedereen die zich opstelt als een Barmhartige Samaritaan tegenover een slachtoffer van ebola tekent zijn doodsvonnis. En daarom loopt iedereen noodgedwongen snel en schichtig met een grote boog om de op straat stervende man of vrouw heen. Om wanhopig van te worden.

En toch, en toch. Zoals de Amerikaanse filosofe Susan Neiman stelt, is het onderscheid tussen de wereld hoe die is en hoe die zou moeten zijn, het belangrijkste dat we ooit hebben gemaakt. Zonder dat onderscheid zou er geen ethiek zijn. Vooruitgang is niet vanzelfsprekend maar wel mogelijk, en het is aan individuele mensen om haar te verwezenlijken. We zijn geschapen naar Gods evenbeeld en God is een schepper. Menselijk zijn betekent dat je weigert de wereld als iets onveranderlijks te ervaren. Dat je gelooft in de mogelijkheid van 'een wereld nieuw', 'deze wereld nieuw'. We hebben dat ideaal nodig zoals we - of althans ik - ook deze wekelijkse scholing van meevoelen, denken, luisteren en zingen nodig hebben om ons te oefenen in mens-zijn. Om onze eigen kleine bijdrage aan het repareren van de wereld te leveren. Om toe te groeien naar een wereld waarin het draait om het worden van elkaars naaste. Een empathische wereld. Een ethische wereld. Zo moge het zijn.